

TANZİMAT SONRASI KANUNLAŞTIRMA ÇALIŞMALARININ KAYNAKLARI VE METODOLOJİSİ

(Resources and Methodology of Post-Tanzimat Law Activities)

Ercimet SARIAY¹

Makale Geçmişi

ÖZ

Article History

Alındı/Received:
10/06/2019

*Düzeltilme alındı/ Received
in revised*

form: 30/06/2019

Kabul edildi/Accepted:
30/06/2019

Avrupa'daki iktisadî, siyasî ve sosyal değişim Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş, bu değişim Osmanlı hukuk anlayışına da sirayet etmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı'da yeni hukukî normlar ve kurumlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, her alanda olduğu gibi Avrupa'da meydana gelen kanunlaştırma hareketlerini de takip etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde modern anlamda kanunlaştırma hareketleri Tanzimat Fermanı'nın mahiyetine ve amacına uygun olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat ve sonrasında, kamu hukuku ve özel hukuk gibi alanlarda hem geleneksel hem de modern metotlarla kanunlaştırma çalışmalarına önem verilmiştir. Kanunlaştırma çalışmalarıyla türdeş bir Osmanlı toplumu meydana getirilmesi amaçlanmış, fakat istenilen amaca ulaşamamıştır. Bununla birlikte ortaya çıkan hukuki değişim, hukuk devleti olma yolunda önemli bir adım olmuştur. Bu çalışmada, Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma çalışmalarının kaynakları ve metodolojisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı, Kanunlaştırma Hareketleri, Hukuk

© 2019 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

***Extended Abstract (English)**

Summary

Economic, political and social changes in Europe also affected the Ottoman Empire and this change spread to the Ottoman legal understanding. As a result, new legal norms and institutions emerged in the Ottoman Empire. The Ottoman Empire, as in all other fields, followed the legalization movements that took place in Europe. In this context, the modernization of the Ottoman Empire in the legal sense took place in accordance with the content and purpose of the Tanzimat Edict. In the Tanzimat and later periods, both the traditional and modern methods of legalization in the fields of public law and private law were given importance. It was aimed to create a homogeneous Ottoman society with the enactments, but the desired aim could not be achieved. However, the legal change that emerged was an important step towards becoming a state of law. In this study, the sources and methods of the legalization studies in the Ottoman Empire after the Tanzimat were emphasized, and the historical mission, ideology and institutions of the legalization movements in the Ottoman Empire after the Tanzimat Edict were discussed.

The economic, political and social changes that emerged in Europe after the French Revolution brought new legal norms. The Ottoman Empire was also affected by this situation and tried to adapt the European rules to its structure. The legalization movements initiated in line with the principles envisaged by the Tanzimat Edict influenced the interaction with Europe. Changing economic, political and social relations have revealed the necessity of new regulations. On the other hand, it was aimed to institutionalize an ideology which was explained by the codification movements in the form of Ottoman society by the Tanzimat Edict. Again in this context, as a natural result of legalization movements, new institutions were established in the Ottoman legal system. These institutions, in particular the courts and local councils, had important roles in the functioning of the justice mechanism.

¹Dr., Aksaray Üniversitesi, ercumentsariay@gmail.com

Important arrangements were made in the field of law after the Tanzimat. It is possible to divide these regulations in the form of legalization and changes in the judicial system. New ones were added to the existing the sharia courts, community courts and consular courts of embassies established through capitulations. The trade council, which was first established under the Ministry of Commerce in 1840, was transformed into a commercial court in 1847 and 1848. The most radical change in the area of the courthouse was made in 1864 with the provincial regulations. Accordingly, criminal and civil courts were established in all provinces. In addition, the courts established under the name parliament-i deâvî, mecca-i appeal, divan-ı appeal in the provinces and sanjaks served as both first instance and appeal courts. With the Law of Organization of Mehakim-i Nizamiyen, which was enacted in 1879, these courts were restructured and for the first time an institution of public authority (prosecution) was established.

In the same period, the jurisdiction of the Sharia courts was narrowed and the newly established courts were expanded. Since the proclamation of the Tanzimat, an intense legalization was carried out in almost every field of law. In addition to the legislative efforts carried out under the influence of the West, important legal arrangements based on the traditional understanding of law were made.

The difference of the period that began in the Ottoman history with the Tanzimat Edict and developed with the Edict of Islahat is that it takes into consideration the civil values which form the basis of Europe and the concepts of being a state of law and individual rights which are necessary for the modern state. Both edicts can be said to be a social contract to determine the rights and duties between the individual and the state. The intention of recognizing the fundamental rights and freedoms of the individual indicates a new era for the Ottoman Empire.

The legalization movements started to be carried out in the manner envisaged by the Tanzimat Edict were placed in a wider framework with the Edict of Islahat. While Tanzimat Edict put forward the necessity of legalization, Islahat Edict was instrumental in taking concrete steps to legalize it. Political, social and economic reasons matured the legalization process. The effects of European legal regulations based on rationalism brought a new legal approach in the Ottoman Empire. The understanding of rational and natural law, ensuring the safety of life and property, foresees that all people are equal before the law without any discrimination. These principles became a legal principle in the Ottoman Empire in two important documents such as Gülhane Hatt-ı Hümâyûn and Islahat Edict. The legalization movements in the Ottoman Empire followed a course in line with the understanding envisaged in the Tanzimat and Islahat edicts. One of the most important reasons of the legalization movements is the constantly changing economic, political and social relations and the necessity of new regulations.

The desire to strengthen central government in the Ottoman Empire is another important reason for the post-Tanzimat legislative movements. Ottoman statesmen were in a rush to stop the state's decline in recent years. They believed that one of the major causes of the problems was the disruption of central authority. Therefore, the aim of establishing a strong central structure in the legislative movements was an important reason. The spread of nationalism in Europe accelerated the change in the legal field. The understanding of nationalism also affected the Ottoman Empire; it gave direction to the legalization movements that started with the Tanzimat Edict. Nizamnames of the Nation which is a natural result of legalization movements are the most important example in this regard. Although the Tanzimat Edict did not have a national identity, it can be said that the legalization movements that it promised paved the way for nationalist ideas. In this sense, the legalization movements resulted in the development of nationalism as a systematic movement.

Keywords: Ottoman Empire, Tanzimat Edict, Legalization Movements, Law

GİRİŞ

Tanzimat'ın ilanından sonra çeşitli alanlarda reformlar yapılmıştır. Yönetim ve hukuk konusundaki reformlar ise öne çıkan düzenlemelerdir. Daha önceki düzenlemeler yüzeysel olup, meseleleri derinliğine ele almadığı için başarılı olamamıştır (Karal, 1970: 191). Devlet yönetiminde kapsamlı bir düzenleme yapılması gerektiğinin farkında olan Tanzimat yönetimi, ilk olarak fermanla ifade edilen reformların alt yapısını oluşturmak amacıyla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de önemli düzenlemeler yapmıştır. Bu meclise, yapılacak düzenlemelere ilişkin kanun ve nizamnameleri hazırlama görevi yanında bunların uygulanmasını denetleme ve üst düzey yöneticileri yargılama görevi de verilmiştir (Akyıldız, 2003: 250-251). Tanzimat'ın devlet ricali, idari birimleri yeniden

düzenleyerek, eyaletleri sancaklara, sancakları kazalara, kazaları nahiyelere, nahiyeleri de köylere bölmek suretiyle her eyaletin başına bir vali atamıştır. Valinin çalışmalarına yardımcı olmak, onu denetlemek ve kontrol altında tutmak amacıyla idari birimlerde yerel meclisler kurulmuştur. Bu meclislerde Müslüman tebaa ile birlikte gayrimüslim unsurlar da temsil edilmiştir. Bu düzenleme önce birkaç vilayette, daha sonra da bütün ülkede uygulamaya konulmuştur (Karal, 1970: 191-192).

Tanzimat sonrası en önemli düzenlemelerin hukuk alanında yapıldığı söylenebilir (Şentop, 2005: 647). Hukuki düzenlemeleri, kanunlaştırma çalışmaları ve adliye sisteminin yenilenmesi olarak ikiye ayırmak mümkündür. Tanzimat döneminde bu iki konuda da önemli adımlar atılmıştır (Belgesay, 1999: 211–220, Karal, 1976: 148–155, Aydın, 2003: 344, Yavuz, 1988: 389–390, Lewis, 1991: 109–123).

Daha önceden var olan şer'iyeye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve kapitülasyonlarla kurulan konsolosluk mahkemelerine yenileri eklenmiştir. İlk olarak 1840'ta Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kurulan ticaret meclisi 1847 ve 1848'de ticaret mahkemesine dönüştürülmüştür. Adliye alanında en köklü değişiklik ise 1864'te Vilâyet Nizamnamesi ile yapılmıştır. Buna göre bütün vilayetlerde ceza ve hukuk mahkemeleri kurulmuştur. Ayrıca vilayet ve sancaklarda meclis-i deâvî, meclis-i temyiz, divan-ı temyiz adıyla kurulan mahkemeler, hem ilk derece hem de istinaf mahkemeleri olarak görev yapmıştır. 1879 yılında çıkarılan Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu ile bu mahkemeler yeniden yapılandırılmış, ilk defa müddei umumilik (savcılık) kurumu ihdas edilmiştir (Aydın, 2003: 344). Aynı dönemde şer'i mahkemelerin görev alanları daraltılmış, yeni kurulan mahkemelerin ki ise genişletilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın üzerinde durduğu en önemli hususun kanun kavramı olduğu söylenebilir. Bu nedenle Tanzimat'ın ilanından itibaren hukukun hemen her alanında yoğun bir kanunlaştırma faaliyeti yürütülmüştür. Batı'nın etkisi altında yürütülen kanunlaştırma çabalarında, batıdaki hukuk sistemlerinden alınan kanunların yanında, geleneksel hukuk anlayışına dayalı kanuni düzenlemeler de yapılmıştır.

Osmanlı tarihinde Tanzimat Fermanıyla başlayıp, Islahat Fermanıyla gelişen dönemin önceki dönemlerden farkı, Avrupa'nın temelini oluşturan medeni değerleri ve modern devlet için gerekli olan hukuk devleti olma ve kişi hakları kavramlarını dikkate almasıdır. Her iki fermanın da, kişi ile devlet arasındaki hak ve ödevleri belirlemeye yönelik sosyal bir sözleşme olduğu söylenebilir. Bireyin temel hak ve hürriyetlerini tanıma niyeti, Osmanlı Devleti için yeni bir döneme işaret etmektedir (Bingöl, 2000: 533).

Tanzimat sürecinin en önemli özelliğinin hukuk sistemine getirdiği yenilikler olduğu söylenebilir. Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü şekilde yapılmaya çalışılan kanuni düzenlemeler, Islahat Fermanı ile daha geniş bir çerçeveye yerleşmiştir. Tanzimat Fermanı yeni kanunların

gerekliliğini ortaya koyarken, Islahat Ferman'ı kanunlaştırma konusunda somut adımların atılmasını öngörmüştür. Her iki fermanda da izleri görülen Avrupa kaynaklı rasyonalizme uygun hukuki düzenlemelerin etkileri Osmanlı Devleti'nde yeni bir hukukî yaklaşımı beraberinde getirmiştir (Üçok vd., 2014: 294-318).

Rasyonel ve tabii hukuk, can ve mal emniyetinin sağlanması, eşitlik sisteminin yerleştirilmesi, hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün insanların kanun önünde eşit olduğu gibi ilkeleri benimsemiştir. Bu ilkeler, çağdaş yorumuyla Osmanlı Devleti'nde, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Islahat Fermanı gibi iki önemli belgede hukukî bir düstur haline gelmiştir (Bozkurt, 2010: 48-51, Abadan, 1999: 54-57). Batı'da meydana gelen rasyonalizm anlayışı ve doğal hukuk hareketlerinin etkisiyle Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketleri başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma çalışmaları, Tanzimat ve Islahat fermanlarında öngörülen anlayışa uygun bir seyir takip etmiştir. Sürekli değişen iktisadî, siyasî ve sosyal ilişkilerin, yeni nizamları zorunlu kılması, kanunlaştırma çalışmalarının en önemli sebebidir (Gayretli, 2008: 16-17). Özellikle ticari alanda meydana gelen ilişkiler, yeni hukuki düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Avrupa'yla ekonomik ilişkilerin artması mevcut yasaları yetersiz hale getirmiş, Avrupalılar Hıristiyanların şer'i mahkemelerde yargılanmalarına itiraz eder hale gelmişlerdir (Hülür, 2006: 313).

Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin güçlendirilmek istenmesi Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketlerinin bir başka önemli sebebidir. Osmanlı devlet adamları, devletin son yıllardaki gerilemesini merkezî otoritenin bozulmasına bağlamışlardır. Dolayısıyla kanunlaştırma hareketlerinde bu anlayışın etkili olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Avrupa'da milliyetçilik anlayışının yayılmaya başlaması da hukukî alandaki değişimi hızlandırmıştır. Milliyetçilik anlayışı, Osmanlı Devlet ve toplum yapısını etkilemiş; Tanzimat Fermanı ile başlayan kanunlaştırma hareketlerine yön vermiştir. Kanunlaştırma hareketlerinin tabii bir sonucu olan *Millet Nizamnâmeleri* bu konudaki en önemli örnektir (Reyhan, 2006: 33-90). Tanzimat Fermanı her ne kadar millî bir hüviyet taşımasa da, vaat ettiği düzenlemelerin milliyetçi düşüncelere zemin hazırladığı söylenebilir.

I. KANUNLAŞTIRMA ÇALIŞMALARI

Tanzimat Fermanı, yeni kanunların gerekliliğini ve önemini, hangi ilkelere dayanacağını, ne tür kanunların yürürlüğe konacağını, kanunların hangi koşullarda hazırlanması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Bu çerçevede fermanın öngördüğü esaslara uygun olarak kanunlaştırma çalışmalarına

başlanmıştır. Bu çalışmaların yerli/milli (Tedvin), iktibas/alıntı (Kodifikasyon) ve karma usul olarak üç yön izlediği söylenebilir.

1. Yerli/Milli (Tedvin) Kanunlar

Bu grupta yer alan kanunlar Osmanlı hukukunun genel yapısı içerisinde geleneksel Osmanlı hukuk anlayışına uygun olarak düzenlenmiştir.

a- 1840 Tarihli Ceza Kanunu

Tanzimat Fermanı'nın ilanından yedi ay sonra, 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunu kabul edilmiştir (Kaynar, 2010: 97-98). Kanun, icra vekilleri, büyük âlimler, Meclis-i Ahkâm-ı Vâlây-ı Adliye üyeleri ve bazı devlet erkânından oluşan bir heyet tarafından hazırlanmış³ ve aynı yıl içinde neşir ve ilan edilmiştir (Taner, 1999: 226). Kanunlaştırma çalışmalarının ilki olan Ceza Kanunu, Tanzimat'ın şahsi masuniyet ilkesinin prensibi olan cezaların kanunîliği ve hâkimin hükmünü esas almıştır. 1840 Ceza Kanunu, batı kanunlarından etkilenmiş olsa da yerli bir kanun olarak kabul edilir. Bu kanun, dış baskılardan ziyade, dâhilî ihtiyaçların bir sonucudur. Kısa sürede hazırlanması ve sistematik eksikliklerinden dolayı istenilen sonucu vermemiş, daha sonra birçok değişikliğe uğramıştır. Yine bu kanun, şer'i ve örfi hukuk kurallarını birleştirmesi ve uygulama kolaylığı sağlaması, ceza hukukunun gelişimi bakımından da ilk örnektir. 1840 Ceza Kanunu içerik olarak bir hatime, on üç fasıl ve kırk bir maddeden oluşmuştur (Velidedeoğlu, 1999: 176). Kanunnâmenin başında yer alan hatt-ı hümayûn, Tanzimat Fermanı'nda belirtilmiş olan ahd-ı misakı teyit etmektedir.⁴

Kanunun mukaddimesindeki bilgilere göre, bu kanun Tanzimat Fermanı'nın niteliğine uygun görünmektedir. Yine batıda vuku bulan hukuk ve rasyonalizm hareketlerinin yanı sıra eşitlik ilkesinin de bu kanunda yer aldığını söylemek mümkündür. Kanunun birinci faslının birinci maddesinde, dağdaki bir çobanla bir vezirin eşit tutulacağı belirtilerek mevki ne olursa olsun, herkesin kanun önünde eşit olduğu açıkça belirtilmiştir (Velidedeoğlu, 176-177). 1840 tarihli Ceza Kanunnâmesi içerik olarak hükümdar ve devlet aleyhine işlenecek fesatlar, katl, say'-i bilfesat, dövmek, sövmek, mülkiyete tecavüz, rüşvet, irtikap, vergi vermekten imtina, memurlara muhalefet, silah çekme, silah boşaltma, cerh, yol kesme gibi suçlar şeklinde düzenlenmiştir (Bozkurt, 99). Ancak bu kanun, hazırlanış tekniği ve ortaya koyduğu hükümler bakımından birtakım eksikliklere haizdir. Örneğin,

³ Bu heyetin içinde ulemeden önemli şahsiyetler bulunmaktadır: Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi'nin yanında listede ismi "sudûrdan" kaydıyla yer alan Arif Hikmet Efendi, Mehmed Refi' Efendi, Mehmet Esad Efendi, Abdülkadir Bey, Emin Beyzade Abdülkadir Bey, Said Mehmed Efendi imza sahibi şahsiyetlerdir. (Gayretli, 131).

⁴"İşbu Ceza Kanunu çok güzel ve etraflı kaleme alınmış olduğundan tarafımızdan kabul ve tasdik olunmuştur. Herkes bunun içeriğinin muhafaza ve icrasına dikkat etmelidir. Bu kanunname tüm kanunların egemeni olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de okunmuş, Mahkemelerde, devletimizin meşveret meclislerinde ve sair iktiza eden yerlerde ona müracaat etmek gerekeceğinden, bu hususun dahi icrası yapılınsın ve bazı zeyl ve ilavesi gereken şeyler oldukça onun dahi icabına bakılınsın". (Kaynar, 302, Bozkurt, 97-98, Bingöl, 535)

kanun basit bir düzlemde kaleme alınmış, bölümler isimlendirilmemiş, her bölüm ayrı ayrı numaralandırılmış, bölümlere birbiriyle alakasız suç maddeleri konulmuş, cezaya tabi olacak suçlar için karışık kavramlar dizisi kullanılmış, çoğunlukla yasaklanan bir eylem için cezasının ne olacağı net olarak ortaya konulmamış, hâkime takdir hakkı verilmemiştir (Velidedeoğlu 178, Bozkurt 98). Kanunun diğer bir özelliği ise, sadece ta'zir cezalarını tanzimle yetinmesidir. Kanuna hukukî bağlamda bakıldığında, ciddi sistem ve alt yapı eksikliği olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sorunları çözmede yetersiz kalan bu kanun, 11 yıllık ömrü boyunca birçok kez değiştirilmiş, 1851 tarihli Kanun-ı Cedid'in yürürlüğe girmesiyle ömrünü tamamlamıştır.⁵

1840 tarihli Ceza Kanunu, eksikliklerine rağmen, Tanzimat Fermanı'nın arzuladığı hukuk anlayışıyla, mevcut hukuk kurallarını yeni bir yapıda sistemleştirmeyi amaçlamıştır. Amaç bütün Osmanlı toplumunu bütüncül bir hukuk sistemine tabi tutmaktır. Bu kanunun, daha sonraki kanunlaştırma hareketlerine zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

b- 1851 tarihli Kanun-ı Cedid (Kanun-ı Ceza)

*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*⁶ tarafından hazırlanan bu kanun 1851 tarihinde ilan edilmiştir. Bu kanun, üç fasıl ve kırk üç maddeden oluşmaktadır. Birinci fasılda şahsa karşı işlenen suçlar ile devlet aleyhine işlenen suçlar düzenlenmiştir. İkinci ve üçüncü fasıllarda da can, mal ve ırz aleyhine işlenen suçlara yer verilmiştir. Kanun, 1840 Ceza Kanunnâmesi'nin ayrıntılı olarak yeniden düzenlenmesidir. Düzenleniş ve yazılış tarzı, 1840 Ceza Kanunnâmesi'ne oldukça benzemektedir. İslam ceza hukukuna dayanması dolayısıyla yerli bir kanundur. 1851 Ceza Kanunnâmesi de Tanzimat Fermanı'nın prensiplerine dayanmaktadır. Kanun-ı Cedid birtakım yenilikleri de içerisinde barındırmıştır. Sahtekârlık, kalpazanlık, kız kaçırma, sarkıntılık, sarhoşluk ve kumarbazlık gibi suçlara verilecek cezalara yer vermesi, tekerrür ve iştirake ilişkin hükümlerin belirlenmesi ve kamu davası anlayışının, Türk hukukuna girmesi bu yeniliklerden bazılarıdır. Kanun-ı Cedid, ceza hukukçuları arasında tartışmalara sebep olan “*müddetsiz hüküm*” usulünü de içermiştir. Ancak bu

⁵ 1840 tarihli ceza kanununda birçok suç düzenlenmemiştir. Mesela, kalpazanlık, sahtekârlık, kundakçılık, yalan yere şahitlik, yalan yere yemin, iflas, dolandırıcılık, emniyeti suistimal gibi cürümler cezasız bırakılmıştır. Kanun yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra bu konularda sorunlar ortaya çıkınca, aynı sene içinde kanuna çeşitli ilaveler yapılmıştır. Bu kanunun önemli eksiklerinden biri de suç olarak belirlenmiş bazı fiillere herhangi bir cezanın öngörülmemiş olmasıdır. Yine bazı maddelerde gerekçelere yer verilmemesi de bir kusur olarak nitelendirilebilir.

⁶ Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı'nın ilanı II. Mahmud tarafından planlanmıştı. Bu amaçla II. Mahmud, 24 Mart 1838 tarihinde *Meclis-i Vala-yı ahkam-ı Adliye*yi kurdu. Bu meclisin kurulma amacı Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasıydı. Şüphesiz, *Meclis-i Vala-yı ahkam-ı Adliye* Osmanlı Devleti'ndeki ilk meclis değildi. Ancak önceki meclisler büyük ölçüde fonksiyonlarını yitirmişlerdi. O Divan-ı Hümayun ve Meşveret Meclisi'nin bıraktığı boşluğu doldurmak ihtiyacından doğmuştu. *Meclis-i Vala-yı ahkam-ı Adliye*'nin gerçek anlamda kuruluşu Mustafa Reşit Paşa'nın çabalarıyla gerçekleşti. Meclis siyasi yapıları Osmanlı Devleti'ne daha yakın olan Avusturya ve Prusya meclislerini örnek aldı. Meclis-i *Vala-yı ahkam-ı Adliye*'nin başkan ve üyeleri Tanzimat'ı ve ilkelerini bilen uzman bürokrat ve devlet adamlarından oluşuyordu. Meclis'in çalışma ve karar verme şekli oldukça demokratikti. Meclisin yetkileri kuruluşundan itibaren sürekli genişledi. Öncelikle yasama ve yargı işlevlerinin, yürütmeden ve birbirinden ayrılmasının yolunu açtı. *Şura-yı Devlet*'in kurulmasıyla kuvvetler ayrılığı prensinde ilk önemli adım da atılmış oldu. Diğer yandan *I. Meşrutiyet*'in ilanıyla ortaya çıkan anayasal parlamenter sistem, *Meclis-i Vala*'nın bir mirasıydı. (Seyitdanlioğlu, 1999: 137-140).

kanun da, ihtiyaçlara cevap verememiş, bir öncekinden pek farklı bir anlayış getirmediği anlaşılabilir. 1858 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır (Bozkurt, 99-100).

1851 tarihli Kanun-ı Cedid de, 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi gibi Tanzimat Fermanı'nın prensiplerine uygun bir kanun özelliği taşımaktadır. Osmanlı toplumunun hukuki bütünlüğünü sağlama çabalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak bu kanun da değişen ihtiyaçlara cevap verememiştir. Yine de Kanunun, 1840 tarihli Ceza Kanununa nazaran daha sistemli ve düzenli olduğu söylenebilir.

c- 1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi

Osmanlı kanunlaştırma çalışmaları içinde dikkat çekici ve üzerinde çok tartışılan kanunlardan biri de Arazi Kanunnâmesidir. Toprak hukuku konusunda yürürlüğe konan bu kanun, geniş kapsamlı ilk arazi kanunudur. Arazi Kanunnâmesi, kanunlaştırma hareketleri içinde, Mecelle'den sonra, ortaya konan hem orijinal hem de milli bir kanundur (Aytekin, 2005: 723). Üzerinde uzun süre çalışılan bu kanun, Ahmet Cevdet, Mehmet Rüştü, Arif ve Tahsin'den oluşan dört kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.⁷ Komisyon, daha önceki düzenlemeleri ve fetvaları da gözden geçirmiş, eski hükümleri günün şartlarına göre yeniden düzenlemiştir. Kanunnâme, bir mukaddime, üç bab, bir hatime ve 132 maddeden oluşmaktadır. Bu kanunnâmenin önemli bir özelliği de İslâm'ın başlangıcından 1858'e kadar uygulanan toprak ve tarım hukuku kurallarını bir araya getirmiş olmasıdır (Bozkurt, 150). Ancak kanunnâmenin hatimesinde verilen bilgilere göre eskiden beri uygulanan hükümlerin bir kısmının aynı bırakıldığı, bir kısmının değiştirildiği, bir kısmının da kaldırıldığı anlaşılmaktadır.⁸

Batı hukukundan içerik olarak etkilenmeyen Arazi Kanunnâmesi, toprakla ilgili eski hükümleri modern kanunlaştırma tekniğine uygun olarak bir araya getirmiş ve düzenlemiştir. Bu da İslâm hukuku ile örfî hukuk kurallarının batı tekniği ile sistemleştirildiği anlamını taşımaktadır (Bozkurt, 150). Arazi Kanunnâmesi, devlete ait her bir toprak parçasını vergilendirmeyi ve toprak üzerinden güçlü bir merkezi otorite kurmayı amaçlamıştır. Bu kanunname, teknik olarak bir tarafa bırakılırsa hukukî kaynakları açısından tamamen yerlidir (Barkan, 321).

⁷ "... hayli vakitten beri hal-i faaliyette bulunan komisyon, tertip etmekte olduğu kanunu tamamlayarak 7 Ramazan 1274 tarihli bir mazbata ile Meclis-i Tanzimat'a sevk etmiştir. Bu suretle hazırlanan kanun projesi, orada da tetkik edildikten sonra yine bir mazbata ile Sadaret'e havale edilmiş ve sadaretin arz teskiresiyle padişahın tasdikına sunulduktan sonra, 23 Şevval 1274 tarihli İrade-i Seniye ile "icra-ı icâbât-ı emr ve irade olunmuştur" (Barkan, 1999: 369).

⁸ "İşbu kanunnâme-i Hümâyûn ilanı tarihinden itibaren meri'ül-icra olub şimdiye dek gerek arazi-i miriye ve gerek tahsisat kabilinden olan arazi-i mevkûfe hakkında mukaddem ve muahhar sadır olan evâmîr-i Âliyye'den ahkâm-ı mündercesine mugayir olanların ahkâm-ı münfesih olduğundan evâmîr-i merkûmeye binaen meşayihülislâm taraflarından verilmiş olan fetva ile ifta ve amel olunmayarak fi-maba't bab-ı fetvapeñâhide ve ahkâm-ı şâhânedede ve bilcümle mehâkim ve mecâlîste ancak bu kanunnâme-i münîf-i sultan-ı düstûrulamel olacaktır ve Divan-ı Hümâyûn kaleminde ve defterhane-i Amîre'de ve mahall-i sairede arazi-i miriye ve mevkûfe dair nizamat ve kavânîn-i âtikaya itibar kılınmayacaktır" (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 199).

Arazi kanunnamesi, kanunlaştırma hareketlerinin sistematığı çerçevesinde bir yenilik çabasının sonucudur. Bu kanunnameyle Osmanlı topraklarının merkezden idare edilmesi planlanmıştır. Yine bu kanunname, Tanzimat Fermanı'nın ön gördüğü vergi adaletinin sağlanması yolunda atılmış bir adım olarak düşünülebilir. Kanunun amacına uygun ve başarılı bir düzenleme olduğu söylenebilir. Kanunla devlet, toprağı kullanan çiftçiye tapusunu vermiş, taşrada şeyh ve ayan gibi devletin topraklarını işletenlere tapu vererek toprak mülkiyetini yasal bir zemine oturtmaya çalışmıştır.

d- 1869-1876 Tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye

Osmanlı Devleti'nde hukukun çeşitli alanlarında yapılan kanunlaştırma çabalarından medenî hukuk da etkilenmiştir. Sosyal, iktisadî ve siyasî şartların sürekli değişmesi, yeni mahkemelerin kurulması ve batının etkisiyle, medeni hukukta da yeni düzenlemelere gidilmiştir (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 20-164, Üçok, 352, Bozkurt, 159). Osmanlıya has bir medeni metin olan Mecelle, 1855 yılından itibaren tasavvur edilen bir düşünceye dayanmaktadır. *Meclis-i Tanzimat* eliyle, İslam hukukuna dayalı bir kanun olan *Metn-i Metin*'in hazırlanması bu konudaki ilk girişim olarak değerlendirilebilir (Aydın, 2003: 232).

Mecelle'nin mimarı sayılan Ahmet Cevdet Paşa'nın da içinde bulunduğu beş kişilik Cemiyet-i İlmiye Komisyonu çalışmalara başlamış ise de heyet üyelerinin ilmî yetersizliği nedeniyle kısa sürede dağılmıştır. Mecelle'nin hazırlanış sürecindeki bu ilk başarısız girişim, Fransız Medeni Kanunu'nun alınmasını gündeme getirmiştir. Sadrazam Ali Paşa bu konuda, 30 Kasım 1867 tarihinde Sultan Abdülaziz'e bir layiha sunmuş bunun yanı sıra Said Paşa'dan *Fransız Code Civil*'ini tercüme etmesini istemiştir (Öztürk, 1999: 505). Ali Paşa, Fransız Medeni Kanunu'nun bir takım değişikliklerle benimsenmesini ve böylece hukuk birliğinin sağlanacağına inanmaktadır.

Mecelle'nin ihdası konusunda iki ayrı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin bir tarafında Ali Paşa, diğer tarafında ise Ahmed Cevdet Paşa yer almıştır. Ali Paşa Code Civil'in karma mahkemelerde uygulanmasından yana bir tavır sergilemiştir. Böylece ülkede medeni hukukla ilgili yakınmaların önleyebileceği ve Müslim ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasında eşitliğin sağlanacağını savunmuştur. (Üçok, 353). Dolayısıyla Ali Paşa, daha çok Fransız modeline uygun bir metnin kabulünü isterken, Ahmed Cevdet Paşa başka bir devletin kanununu tercüme yoluyla almanın doğru olmayacağını, bu alanda yapılacak hukuki düzenlemelerin yerli hukuk normlarına uygun olmasının daha faydalı olacağını belirtmiştir. Cevdet Paşa'ya göre “*başka bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb ve tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından*” yerli bir kanunun çıkarılması gerekir. Yapılan tartışmaların sonunda Cevdet Paşa'nın fikirleri uygun görülmüştür (Berkes, 2003: 161).

Çalışmalar sonucunda *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* ya da kısaca *Mecelle* adı verilen metin, ilk Osmanlı-Türk Medeni Kanunu olarak ortaya çıkmıştır. Mecelle, 1 Nisan 1869-26 Kasım 1876 tarihleri arasında hazırlanmıştır (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 20-164). Kanunu Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki Filibeli Halil Efendi, Seyfeddin İsmail Efendi, Şirvanzade İsmail Efendi, Ahmed Hilmi Efendi Bağdatlı Muhammed Emin Efendi, İbn-i Abidinze Alaaddin Efendi, Gerdankıran Ömer Hulusî Efendi, Kara Halil Efendi, İsa Ruhi Efendi, Yunus Vehbi Efendi, Abdüllatif Şükrü Efendi, Ahmed Halid Efendi, Karınabadizade Ömer Hilmi Efendi, Abdüssettar Efendi'den oluşan on dört kişilik bir komisyon hazırlamıştır (Bozkurt, 161). Adından anlaşıldığı gibi Mecelle, “*ulü'l-emr'in, şer'i hükümlerini kanun haline getirme*” şeklindeki sınırlı yasama yetkisine dayanarak, borçlar, eşya ve usul hukuku ile ilgili fıkıh kitaplarında mevcut şer'i hükümleri, medeni kanun şeklinde düzenleyen bir kanundur. Ancak Mecelle kapsamlı bir medeni kanun değildir. Çünkü evlenme, boşanma, miras gibi aile hukuku ile ilgili hükümler mecelle'de yer almamıştır. Mecellede genel olarak alım-satım, kira, kefalet, havale, rehin, emanet, bağışlama, başkasının malına el koyma, ortaklık, vekâlet, dava açma, yargılamayla ilgili hükümler yer almıştır (Üçok, 354).

Mecelle'nin nasıl ve hangi gerekçelerle hazırlandığını, bizzat Mecelle'nin mimarı Ahmet Cevdet Paşa ayrıntılı olarak açıklamıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1991: 63-64). Cevdet Paşa, mecellenin iktisadî, siyasî ve sosyal nedenlerini çok açık bir şekilde ortaya koymuş, kaynağının iç hukukî mevzuata dayandığını ve bunun çok önemli olduğunu altını çizmiştir. Mecelle, Osmanlı kanunlaştırma hareketlerinin klasik bir örneğidir. Bu kanun, dayandığı hukuki kaynaklar bakımından yerli bir kanun olarak değerlendirilebilir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 1851 maddeyi içermesinden dolayı geniş ve detaylı bir kanundur (Kaşıkçı, 1999: 519-532, Öztürk, 504-518). Bu açıdan bakıldığında, Mecelle'nin hukukî yapısı ve ideolojisi açıkça anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa, Osmanlı unsurlarındaki farklılığı, ideolojik anlayışları, mevcut kanunların yetersizliğini, bildiğinden mecelle gibi geniş bir kanun kitabı hazırlamak işine girişmiştir. Böylece, sistemli ve hukukî sorunlara çözüm bulmada yeterli bir eser ortaya çıkarmıştır. Bu kanun, mevcut niteliği ile hem Osmanlı modernleşmesinde hem de İslam ülkeleri arasında gerçekleşen yenileşme hareketleri üzerinde önemli etkiler bırakmıştır (Erdem, 2005: 673).

Mecelle, Osmanlı medeni hukukuna sistematik ve metodolojik yönden önemli katkılar sağlamıştır. Mecelle, kaynakları itibariyle yerli hukukun önemli bir kazanımıdır. Mecelle, dönemin zihniyet anlayışı göz önüne alındığında Fransız hukuk anlayışının ülkede uygulanmasını isteyenlere karşı çıkan, Ahmet Cevdet Paşa'nın çabalarının bir sonucudur. Eksiklerine rağmen Mecelle, hukuk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı hukukunda bu konudaki mevcut dağınıklığı önemli ölçüde gidermiştir. Kanunun en belirgin özelliği batı kanunlarının tekniğine uygun bir şekilde düzenlenmesi ve hükümlerinin açık ve anlaşılır olmasıdır.

e- 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi

Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Osmanlı aile hukukunda Tanzimat sonrası sürecin son kanunlaştırma faaliyetidir. Hem Mecelle'deki eksikleri gidermek hem de Osmanlı ülkesinde hukuk birliğini sağlamayı amaçlamıştır (Üçok, 356). Kararnâme, Isparta Mebusu Mahmut Esat Efendi, Fetvahane Mümeyyizlerinden Hafız Şevket Efendi, Menteşe Mebusu Said Bey, Şuray-yı Devlet azasından Ali Baç Hampa Efendi, Mahkeme-i Evkaf Kadısı Mustafa Fevzi Efendi'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır (Aydın, 1999: 497). Osmanlı hukukunda modernleşme ihtiyacını mecburi hale getiren hukuki, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel değişim Hukuk-ı Aile Kararnâmesini gerekli kılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen savaş ortamı, erkekleri cephede bırakmıştır. Onların sosyal ve iktisadî hayatın dışında kalmaları kadın ve erkek arasında rollerin değişimine neden olmuştur. Bu değişim kadını iktisadî ve soysal hayatın tam ortasında bırakmıştır. Bu durum, kadına karşı yeni bir bakış açısı oluşturmuş ve hukukî alanda belli düzenlemeleri gerekli kılmıştır (Aydın, 1999: 449). Böylece kadın, hukukî anlamda bir muhatap olarak görülmeye başlanmıştır. Osmanlı hukukundaki modernleşme çerçevesinde, kadınının sosyal hayattaki konumu hukuki açıdan yeniden düzenlenmiştir. Bunun sonucunda Mecelleden sonra kadını ilgilendiren Hukuk-ı Aile Kararnâmesi hazırlanmıştır. Hukuk-ı Aile Kararnamesinde önce Aile hukuku alanında birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Örneğin, 1873 tarihli bir fermanla ana-babanın izin vermemesi durumunda kadı tarafından buluş çağına gelmiş kızlar veya dul kadınların evlenmelerine izin verilmiş, yine 1875 tarihli bir başka fermanla mihr'in alt ve üst sınırları düzenlenmiş, Sicil-i Nüfus Nizamnâmesi ile nikâhın tescili esası getirilmiş, boşanmanın sicil memurluğuna bildirilmesi zorunluluğu kabul edilmiştir. Bu düzenlemeler, 1917 yılında yürürlüğe girecek olan Hukuk-ı Aile Kararnâmesinin ipuçları olarak kabul edilebilir. İki kitap içerisinde dokuz bab, yirmi bir fasıl ve 157 maddeden oluşan Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin ilk kitabı Münâkehat (Evlenme), ikinci kitabı da Müfarakat (Boşanma) hakkındadır (Düstur, II. Tertip, Cilt 9, 762-781).

I. Dünya Savaşı gibi oldukça sıkıntılı günlerin yaşandığı dönemde acelece böyle bir hukukî düzenlemenin yapılması, Osmanlı sosyal hayatında önemli sıkıntıların yaşandığını göstermektedir. Bu kararnâme, Osmanlı aile kurumuyla ilgili birtakım kural ve uygulamaları hukukî bir metinle ortaya koymuştur (Aydın, 434-435). Yine İslâm âleminde ilk aile kanunu olma özelliği Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'ne aittir. Kararnâme, bütün Osmanlı vatandaşlarını kaynaştırmayı amaçlamıştır. Bu kanunla, Cemaat mahkemeleri gibi farklı kaynaklı mahkemelerin yetkileri ortadan kaldırılarak hukuki anlamda birlik sağlanmıştır. Böylece sosyal hayatın önemli bir kurumu olan aile çağdaş hukuk normlarına uygun bir hale getirilmiştir.

Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, kadının lehine bazı durumlarda kadına, hâkim kararıyla kocasından boşanma hakkını tanımış, çok evlilik sınırlandırılmış ve evlenme konusunda asgarî yaş sınırı getirmiştir. Kararnâmenin en önemli özelliği devletin resmî olarak kabul ettiği Hanefi mezhebi dışında diğer mezheplerin içtihadî bilgi ve kurallarına başvurulmasıdır. Bunun yanında, Osmanlı hukukunda ilk kez çok evlilik belirli ölçüde sınırlandırılmıştır (Bozkurt, 172-173). Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, özellikleri itibarıyla yerli bir kanundur. 1919 tarihinde muvakkat bir kanunla yürürlükten kaldırılmıştır.⁹ Ancak Ortadoğu devletlerinin bazılarında bir süre daha yürürlükte kalmıştır.

f- 1917 Tarihli Usûl-i Muhakeme-i Şer’iyye Nizamnâmesi

Tanzimat süreciyle başlayan kanunlaştırma hareketleri sonucunda şer’iye mahkemelerinin yargılama usulüne ait hükümlere Mecelle’nin 14,15 ve 16. kitaplarında kısmen yer verilmiştir. Ancak bu düzenlemeler belli bir disiplinde değildi. Bu nizamnâmenin temel amacı dağınık ve karmaşık bir halde bulunan bu düzenlemeleri bir araya getirip sistemli bir kanun haline getirmektir. Bu nizamnâmenin pek çok hükmünde Usûl-i Muhâkeme-i Hukukîye Kanunu’na atıflar yapılarak belli bir paralellik kurulmaya çalışılmıştır. Nizamnâme mevcut Şer’i hukuk metoduna uygun yerli bir düzenlemedir (Bozkurt, 103).

2. İktibas (Kodifikasyon) Kanunlar

Batı kaynaklı hukukî düzenlemeler olarak da adlandırılabilir. Kodifikasyon kanunlaştırma hareketlerinde çoğunlukla aynen iktibas yöntemiyle alınmış olan önemli kanunlardır.

a- 1850 Tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye

Özel hukuk alanında ilk kapsamlı iktibas olan hukukî düzenleme *Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye*’dir. İlk iktibas kanunun Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye olması, bir rastlantı değildir. Batı ile artan iktisadî ilişkiler Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye Kanunu’nun iktibasında, en önemli rolü oynamıştır. 1840 yılından beri ticari konulardaki anlaşmazlıklar karma ticaret mahkemelerinde görülüyordu. Değişen şartlar çerçevesinde bu alanda yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Zira iktisadî ilişkilerin tanzimi ve anlaşmazlıkların çözümü konusunda bazı sorunlar ortaya çıkmıştır (Üçok, 292). Avrupa ile artan iktisadî ilişkiler, meydana gelen tıkanıklıkları daha da belirgin hale getirmiştir. Neticede tıkanıkları aşmak için Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 375-466, Üçok, 293, Bozkurt, 151).

⁹ Hukuk-ı Aile Kararnamesi, muhafazakâr İslamcılarının bilhassa diğer mezheplerden istifaden dolayı artan muhalefeti, gayrimüslimlerin de ruhani reislerin yargı yetkisini kaldırması noktasında batının desteğini alarak yaptıkları itirazlar sonucunda 19 Haziran 1919 tarihli muvakkat bir kanunla yürürlükten kaldırılmıştır.

Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye, Çamiç Ohannes Efendi tarafından, 1808 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun 1. ve 2. bölümlerinin çevrilmesiyle oluşmuş aynen iktibas yöntemiyle hazırlanmış ve 8 Ramazan 1266 (1850) tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Kanunnâme, 314 madde ve üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm ticaret muameleleri, şirket akdi ve poliçe usûlleri; ikinci bölüm deniz ticareti; üçüncü bölüm iflasla ilgili işlemlerin tahkik ve tavsiyesi konularından oluşmuştur. Kanundaki eksiklikler sonradan hazırlanan zeyillerle giderilmeye çalışılmıştır (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 375).

Kanunun mukaddimesinde, ticaretin halkın refahı için önemli olduğu, ticarî ilişkilerin genişlemesinin önemli bir hale geldiği ve ticarî işlemlerin derli-toplu bir hukuk mevzuatına bağlı olması gerektiği belirtilmiştir. Kanunun kaynağını oluşturan 1808 tarihli Fransız Ticaret kanunu, sınıfsal ayrıcalığın kaldırılması görüşüne uygun olarak düzenlenmiştir. Tacirler sınıfının hukuku olarak kabul edilen sübjektif sistemi kaldırıp, yerine ticareti, hukukun konusu olarak kabul eden objektif sistemi koymuştur. Osmanlı ticaret kanunu da, aynı ilke ve sistemi benimsemiştir. Bu kanun kısa zaman sonra sorunları tam olarak çözemediğinden, yine Fransız Ticaret Usul Kanununun tercümesi yoluyla, 1861'de *Usûli Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi* kabul edilmiştir. (Bozkurt, 152). Bu kanun Cumhuriyet döneminde 1926'da kabul edilen yeni kanuna kadar yürürlükte kalmıştır.

b- 1863 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi

Bilindiği gibi, Kanunnâme-i Ticaret hazırlandığı sırada Fransız kanununda yer alan ve deniz ticaretiyle ilgili olan ikinci kısım düzenlenmek üzere ertelenmişti. 6 Rebiulevvel 1280 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi ertelenen düzenlemedir. Bu kanunnâme, Kanunnâme-i Ticaret'in yürürlüğe girmesinden yaklaşık on dört yıl önce düzenlenip kabul edilerek yürürlüğe girmiş ve Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye'nin deniz ticareti ile ilgili eksikliğini tamamlamıştır. Kanunnâme 14 fasıl ve 280 maddeden oluşmuştur. (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 466-536).

Bu kanunnâmenin tercümesi Divan-ı İstinaf azasından Gavriel Efendi ile Tire baş şebbenderi Mösyö Dubre'ye havale edilmiş, sonradan Ticarethane'de erbab-ı komisyonca tetkik ve Meclis-i Vâlâ ve Meclisi Mahsus'ta kabul edilerek onay için hükümdara arz edilmiştir (Şentop, 656). Her ne kadar Kanunnâme-i Ticaret'in eksiklerini tamamlamak için Fransız deniz ticareti esas alınmışsa da, İtalya'nın birliğini kurmadan önce Sardunya ve Sicilya gibi küçük kıyı devletçiklerinin, Hollanda, Belçika, İspanya ve Prusya devletlerinin deniz ticaret kanunlarından istifade edildiği ifade edilmiştir (Velidedeoğlu, 198, Şentop, 656, Üçok, 293).

Bu anlamda, bu kanunnâme karma usûlle düzenlenmiş bir kanun hüviyetindedir. Kaynağını çeşitli Batılı devletlerin deniz ticaret kanunlarının tercümesi oluşturmaktadır. Kaynakları ve yaklaşımı itibariyle kanunlaştırma hareketlerinin genel ideolojisini taşımaktadır. Batıyla iktisadi bütünleşmenin hukukî alt yapısı, diğer kanunlarda olduğu gibi bu kanunnamede de ön plandadır. Bu

anlamda Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, Tanzimat Fermanı'nın, eşitlik ilkesi, sınıfsız bir toplum anlayışı ki -bu ilkeler çağdaş anlamıyla Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkelerin Osmanlı Devleti'ne yansımalarıdır- Osmanlı sosyal, ekonomik, siyasi hayatına, çağdaş anlamda yerleştirilmesi çabasıdır.

c- 1879 Tarihli Usûl-i Muhakemât-ı Cezâiye Kanunu

Tanzimat'tan sonra yeni kanunların çıkarılması ve yargı örgütünde değişiklikler yapılması, yeni kanunları uygulamaya çalışan mahkemelere yetersiz gelmiştir. Böylece yeni bir hukuk yargılama usul kanununun hazırlanması mecburi hale gelmiştir. Bunun sonucunda Usûl-i Muhakemât-ı Cezâiye Kanunu hazırlanmıştır. (Düstur, I. Tertip, Cilt 4, 251 vd.). Ceza hukukunun usulünü düzenleyen bu kanun, Fransız kanun kodlarının bazı değişikliklerle kabul edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kanunun önemli bir özelliği de, ilk kez savcılık müessesesi (müdde-i umumi) nin getirilmesidir. (Özkorkut, 2003: 150).

Bu kanun, Nizamiye Mahkemelerinin Ceza bölümlerinde uygulanmak üzere iki kitap ve 487 madde olarak hazırlanmıştır (Bozkurt, 105). Birinci kitapta, adli zabıta, müdür, teftiş memurları ile görevleri hakkında hükümler ile, ilk defa Osmanlı hukukî teşkilatına dâhil olan savcılıkların görevleri düzenlenmiştir. İkinci kitapta yargılama safhaları anlatılmış, birinci babda cünha kabahat davalarına bakan mahkemeler ve bu davaların görülmesi ile istinafini ilgilendiren hükümler; ikinci babda cinayet davalarına bakan mahkemeler ve yargılamanın safhalarına ait hükümler; üçüncü babda temyiz ve yargılamanın iadesi hükümleri; dördüncü babda sahtekârlık davaları, ceza usulünde gıyabî yargılama, mahkeme memurlarının yargılanması, firar ve benzeri müteferrik konulara dair hükümler; beşinci babda merci tayini hükümleri; altıncı babda kamu düzenini ilgilendiren mahkeme evrakı, hapisaneler ve ceza zamanaşımı gibi konulara ilişkin hükümler yer almıştır. Bu kanun, tamamen Avrupa menşelidir. Bu sebeple, Osmanlı hukukunun genel yapısına ve şer'î hukuka uygunluğu konusuna pek dikkat edilmemiştir (Şentop, 657). Kanunnâmeyi tamamlayan şerhler de yine Fransız öğretisine göre şekillenmiştir. Diğer iktibas kanunlar gibi Usûl-i Muhakemat-ı Cezâiye Kanunu Cumhuriyetle birlikte yeni kanunlar yürürlüğe girene kadar tatbik edilmiştir (Velidedeoğlu, 199). Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu, kaynakları itibariyle, tamamen batı kökenli, Fransız öğretisinin esaslarını taşımaktadır. Diğer iktibas kanunlar gibi yenilikçi kanunlaştırma çabasının bir ürünüdür.

3. Karma Usullü Kanunlar

Karma usullü kanunlar, kaynakları bakımından iki ya da daha fazla kaynağa başvurularak hazırlanmış kanunlardır.

a- 1858 Tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu

Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında, Muhammed Rüşdü, Ahmed Celal, Şevket, Seyyid Mustafa Hıfzı, Mahmut Paşa, İbrahim Edhem, Muhammed Beylerden oluşan sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır (Akgündüz, 1987: 156-157). Kanun, bir mukaddime, üç bab, otuz iki fasıl ve 264 maddeden oluşmaktadır (Düstur, I. Tertip, Cilt I, 537-596).

İçerik olarak, Mukaddimesinde genel hükümler ve bazı zabıta, suçların taksimi, cezaların neveleri işlenmekte, birinci babda ammeye karşı işlenen suçlar, ikinci babda eşhas aleyhinde işlenen suçlar ve üçüncü babda kabahatlerden bahsedilmektedir. Ecza-ı asliyesi, yani ana kaynakları, bu kanundan üç sene önce neşr edilen Men'-i İrtikap Kanunnâmesi ile mevcut ceza kanunnâmelerinden oluşmaktadır (Akgündüz, 158).

1840 ve 1851 ceza kanunlarına oranla çok daha geniş ve kapsamlı olan Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu, öncekilerine nazaran daha dünyevî (laik) hükümler taşımaktadır. Ancak bu, şer'iatle çeliştiği anlamına gelmemelidir. Bu durum kanunun İlk maddesindeki; "*Şer'an ulül emre ait olan ta'zirin derecâtını*" tayin ve tespit için tanzim edildiğini ve "*ancak şer'an muayyen olan hukuku şahsiyeye hâlel gelmeyeceği*" şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. 171, 172, 177 ve 180'inci maddelerde "*hukuku şahsiye davası*" ile "*kısas*" ve "*diyet*"ten bahsetmesi, kanunun ilk şeklinin şer'i hükümlerin yanı sıra laik hükümleri de ihtiva ettiğini göstermektedir (Taner, 230). Kanun hakkındaki Sadaret Mazbatası, kanunun içeriği ve kaynakları hakkında kısa ancak doğru bilgiler vermektedir. Bu anlamda kanun; kaynakları, şer'i hükümlerle olan ilişkisi ve tatbik şekli ile üzerinde en çok tartışılan düzenlemelerden biridir. Örneğin hukukçuların bazılarına göre Fransız kanununun kötü bir tercümesi (Bozkurt, 100-101), bazılarına göre nerede nasıl uygulanacağı bilinmeyen bir kanun, bazılarına göre de, Tanzimat döneminin kozmopolit yapısına uygun bir anlayışın ürünüdür (Akgündüz, 162-165). Bu iddiaların en isabetlisinin, sonuncu görüş olduğu söylenebilir. Yine de bu kanunun kanunlaştırma hareketlerinin mantığına uygun olduğunu söylemek mümkündür. 1858 tarihli Ceza Kanunnâmesi, uzun yıllar yürürlükte kalmıştır. 1 Temmuz 1926'da kabul edilen Türk Ceza Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle ilga edilmiştir. Bu süre içinde birçok kez tadil edilmiş, birçok maddesi değişmiş veya yeni maddeler eklenmiştir (Şentop, 658).

Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu'nun, içerdiği eşitlik ilkesine ve kaleme alınış biçimine bakıldığında, batı hukuk tekniğinden yararlandığı anlaşılmaktadır (Akgündüz, 164). Bazı alanlarda laik hükümlerin varlığı kendini hissettirmektedir. Kanunun bu özelliği ona karma metotla oluşturulmuş bir kanun hüviyeti kazandırmıştır. Ancak Komisyon başkanlığını Ahmet Cevdet Paşa'nın yaptığı bir heyetin elinden çıkmış olması ona yerli bir kanun olma özelliği de vermiştir (Ebu'lula Mardin, 1949: 46-47). 1858 tarihli Ceza Kanunnâmesi'nin, 1840 ve 1851 tarihli ceza

kanunlarına nazaran batılı anlayışa daha yakın olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kanunlaştırma hareketlerindeki yenilikçi anlayış giderek olgunlaşmıştır.

b- 1876 Tarihli Kanun-ı Esasi

Tanzimat ve Islahat Fermanları her ne kadar çağdaş anlamda birer anayasa sayılmasalar da vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin kanunla güvence altına alınması, bu iki fermanın kısmen anayasal nitelikte belgeler olduğunu ortaya koymaktadır. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra, vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin güvenceye kavuşturulması ve hukuki eşitliğin sağlanması için çaba gösterilmesi şüphesiz ki önemli bir adımdır. Bu çerçevede bir yandan temel kanunlar kabul edilmiş, bir yandan da gayrimüslimlerin memur olarak çalışmalarının ve askerlik yapabilmelerinin önünü açılmıştır. Ancak gayrimüslimlerin orduya alınmaları sakıncalı görüldüğünden, belli bir para ödeyerek (bedel) askerlikten muaf tutulmaları esası getirilmiştir. Ancak gayrimüslimlere tanınan asker olmama ayrıcalığı hukuksal olarak ortadan kalkmıştır.¹⁰

Tanzimat Dönemi'nde anayasal haklar konusunda önemli adımlar atılmış, ancak bir anayasa hazırlanamamıştır. Osmanlı Devleti'nde anayasa konusundaki ilk düşünceler, 1860'lı yıllarda Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi aydınlar tarafından zamanın gazetelerinde yayımlanmıştır (Bozkurt, 52). Abdülmecit'in ölümünden sonra (1861) tahta çıkan Sultan Abdülaziz döneminde bazı yeni kanunlar yapılmış, yerel yönetimlere sınırlı da olsa halkın katılımı sağlanmıştır.¹¹ Bununla birlikte, Sultan Abdülaziz bir süre sonra otoriter bir eğilim gösterince çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. Sonuçta Abdülaziz tahttan indirilerek yerine V. Murat tahta çıkarılmıştır. O'nun kısa süreli saltanatından sonra anayasayı ilan etme sözü veren II. Abdülhamit anayasayı (Kanun-i Esasi) ilan etmiştir (Oğuz, 2010: 80). Böylece Osmanlı Devleti *anayasal monarşi* ile yönetilen bir devlet haline gelmiştir.

Anayasa II. Abdülhamit'in sıkı gözetimi altında, Mithat Paşa'nın başkanlığını yaptığı bir kurul tarafından (Cemiyet-i Mahsusa) hazırlanmıştır. 1876 Anayasası (Kanun-i Esasi) 7 Şubat 1831 tarihli Belçika Anayasası ile 31 Ocak 1850 tarihli Prusya Anayasasını esas almıştır. Ancak Belçika Anayasası'ndaki *Güçler Ayrılığı* ilkesi yerine, tüm güçlerin padişahın kişiliğinde toplanması (Prusya'da olduğu gibi) esası kabul edilmiştir (Üçok, 338). 23 Aralık 1876 tarihinde padişahın yazısı ile Kanun-i Esasi yürürlüğe girmiştir (Kili vd., 1985: 29-44). Bu durum, anayasayı yapan gücün padişah iradesi olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla anayasa doğrudan doğruya padişahça millete verilmiştir. Kaynağında batı anayasalarında olduğu gibi bir milli hareket yoktur (Oğuz, 80). Anayasa

¹⁰ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a değin, genellikle Rumlar, devlet hizmetine alınmışlardır. Fenerli Rum ailelerinin üyeleri, yani eski Bizans soyluları daha çok çevirmenlik gibi alt kademe hizmetleriyle görevlendirilmişlerdir. Islahat Fermanı'ndan sonra devlet memurluğu bütün gayrimüslimlere açılmıştır. Böylece, eşitlik ilkesinde önemli bir adım atılmıştır.

¹¹ Bu konuda atılan ilk adımlar Tanzimat'la birlikte kurulmaya başlayan meclislerdir.

devletin genel yapısını, organlarını, bunlar arasındaki ilişkileri, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini belirtmiş, ilk kez Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuki durumu anayasayla açıklığa kavuşmuştur. Buna karşılık, devletin temel yapısında bir değişiklik yapılmamış, yani padişahın yetkilerine gerçek bir sınırlama getirilmemiş, yasama ve yürütme güçleri yine padişahın elindedir. Başka bir deyişle Kanun-i Esasi padişahın sınırsız yetkilerinin kullanış biçimini saptamaktan öteye gidememiştir.

Anayasaya göre egemenlik Osmanlı hanedanına ait olup, hanedanın en yaşlı erkek üyesi padişah olur. Padişah kutsal ve sorumsuzdur.¹² Yasama gücünü padişah elinde tutar. Diğer yandan kanunların görüşülmesi için iki meclis oluşturulmuştur. Bu meclislerin ikisine birden *Meclis-i Umumi* denilir. Meclisin ilk kademesi *Heyet-i Mebusandır*. Bunun üyelerini Osmanlı vatandaşları seçer. Her 50.000 erkek için bir mebus-milletvekili- seçilir. Seçimler dört yılda bir yapılır. İkinci meclis olan *Heyet-i Ayan* üyeleri ise Meclis-i Mebusan üye sayısının üçte birini geçmemek koşuluyla padişah tarafından seçilir (Oğuz, 81, Üçok, 339-340).

Heyet-i Mebusan'ın hemen hiçbir yetkisi yoktur. Sadece kanun tasarılarını görüşür, isterse bir konu üzerinde bakanları dinleyebilir. Tek sınırlı yetkisi, üyelerinin üçte ikisinin kararı ve padişahın onayı ile bir bakanı yüce divana yollayabilmektir. Heyet-i Ayan'ın görevi ise kanun tasarılarının dini kurallara, padişahın hakkına, özgürlüğe, anayasa hükümlerine, devletin bütünlüğüne ve genel ahlak ilkelerine uygun olup olmadığını incelemektir. Kanun tasarılarını hükümet hazırlar ve Meclis-i Umumi'ye sunar. Mebusan ve Ayan Meclisi üyeleri ise, yalnız kendi görevleriyle ilgili konularda ve padişahın izniyle kanun önerisinde bulunabilirler. Hükümet meclise karşı sorumsuzdur. Güvenoyu sistemi yoktur. Hükümeti ancak padişah karar değiştirir veya bozabilir. Heyet-i Mebusan dört yıl için seçilir ve her yıl belli zamanlarda toplanır. Ancak toplantı zamanlarını kısmak, meclisi dağıtmak, yeniden seçime gitmek gibi yetkiler padişaha aittir. (Oğuz, 89).

Yürütme gücünün başı padişaktır. Gerek sadrazamı gerekse bakanları padişah belirler. *Heyet-i Vükela* denilen bakanlar kurulunun kararlarının uygulanması da padişahın izniyle olur. Yargı gücü bağımsız olup bu yetki Şer'îye ve Nizamiye Mahkemelerince kullanılır. Bağımsızlık ilkesini sağlamlaştırmak için yargıçların işlerine son verilemeyeceği belirtilmiştir.

Toplantı yapma ve dermek kurma -dolayısıyla siyasi parti kurma özgürlüğü- dışında tüm özgürlükler, (din ve vicdan özgürlüğü gibi) Osmanlı vatandaşlarına tanınmıştır. Can, mal, ırz, konut dokunulmazlıkları da anayasayla güvence altına alınmıştır.

¹² Kanun-i Esasi üç madde ve 13 bölümden oluşmuştur. Bölümlerin başlıkları şöyledir:

1) Memalik-i Devlet-i Osmaniye (m. 1-17), 2) Teb'ayı Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-i Umumiyesi (m. 18-26), 3) Vükelayi Devlet (m. 27-38), 4) Memurin (m. 39-41), 5) Meclis-i Umumi (m. 42-59), 6) Heyet-i Ayan (m. 60-64), 7) Heyet-i Mebusan (m. 65-80), 8) Mehakim (m. 81-91), 9) Divan-i Ali (m. 92-95), 10) Umur-i Maliye (m. 96-107), 11) Vilayet (m. 108-112), 12) Mevaddi-Şetta (m. 113-119). (Kili vd.,31-44.; Oğuz, 81).

Yalnız padişah devlete zararı dokunan kimseleri polis soruşturmasına dayanarak yurt dışına sürebilir (m.113). Bu madde kişi özgürlükleri bakımından anayasanın değerini oldukça zayıflatmaktadır. Bu hüküm, *Kanunsuz suç ve ceza olmaz, yargılanmadan kimse cezalandırılmaz* ilkelerine aykırıdır. Bu açıdan bakıldığında anayasanın Tanzimat Fermanı'nın bile gerisinde kaldığı söylenebilir. 20 Mart 1877 yılında ilk toplantısını yapan meclisin etkinliğine 14 Şubat 1878 tarihinde son verilmiş ve 1908 yılına değin meclis bir daha toplanmamıştır (Oğuz, 90-91).

1876 Anayasası'nın en önemli özelliği Fransız İhtilali'yle batıda yayılan özgürlük, eşitlik, adalet gibi yeni kavramlardan etkilenmiş olmasıdır. 1876 Anayasası, hazırlanmasından uygulanmasına kadar her aşamada *medeni milletler seviyesine gelme* özlemini vurgulanmıştır. Her ne kadar ortaya çıkan metin bu özlemleri giderememiş ise de, ilk Türk anayasası olarak hukuk tarihimizdeki yeri ve Türk anayasa hukukunun gelişmesine olan katkısı göz ardı edilemez. Anayasa Osmanlı toplumunda farklı tepkilere yol açsa da artık sınırlı sayıda aydını değil, giderek artan sayıda insanın anayasa kavramını tanınmasına vesile olmuş, II. Meşrutiyet'in çok daha geniş bir tabandan gelen bir hareketle doğmasını sağlamıştır (Üçok, 340).

II. Abdülhamit, Meclis-i Mebusan'ı dağıtmasına rağmen, kuramsal olarak onu yürürlükten kaldırmamıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile anayasa köklü değişikliklere uğramıştır. (Kili vd., 74-83). Sonuçta, 1876 tarihli yapı 1909'da tamamen değişmiş, padişahın yetkileri gerçek anlamda sınırlandırılarak meclisin yetkileri arttırılmıştır. Artık bakanlar sadrazam tarafından belirlenmiş, parlamento üyelerinin kanun teklif etme hakları kesinleşmiştir. Parlamentoyu toplantıya çağırma yetkisi padişah'tan alınmış, meclisi dağıtma yetkisi ise sınırlandırılmıştır. Yabancı devletlerle yapılan antlaşmaları parlamentonun onaylaması koşulu getirilmiştir. Önemli bir husus da Meclis-i Mebusan'ın hükümeti güvensizlik oyuyla devirebilmesidir (Bozkurt, 93-94). Öte yandan Anayasa değişikliği ile toplantı ve dernek kurma özgürlükleri genişletilmiş, (siyasi partilerin kurulması gibi), sürgün maddesi olan 113. madde kaldırılmıştır (Oğuz, 92).

Böylece, Osmanlı Devleti görünüşte de olsa demokratikleşmiş ve parlamenter sistem kurulmuştur. Ancak çok geçmeden İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarını sağlamlaştırma girişimleri başlamıştır (Akşin, 2001: 27-464). Sultan V. Mehmet'e her istediklerini yaptırabilen partinin ileri gelenleri 1914'te padişahın Meclis-i Mebusan'ı dağıtma hakkının sınırlarını genişletmişlerdir (Üçok, 340).

Kanun-i Esasi'yle gerçek anlamda parlamenter sisteme geçilemediği gibi, tam bir hukuk devleti de oluşturulamamıştır. 1908 sonrasında atılan adımlara rağmen ne yazık ki milli egemenlik ilkesi benimsenmemiş, anayasayı değiştirme yetkisi Sultan'da kalmıştır. Böylece Tanzimat hareketiyle başlayan ve meşrutiyetle devam eden süreç, Osmanlı Devleti'ne milli egemenlik anlayışını getirememiştir (Üçok, 340).

İkinci Meşrutiyet Dönemi hakkında kısaca şunlar söylenebilir: Dürüst seçimlerin yapılamayışı, padişahın mutlak yönetiminin yerini ittihat ve Terakki Partisi'nin giderek oligarşiye dönüşen mutlak yönetim anlayışının alması, fikir hareketlerinin ve siyasi oluşumların kısıtlanması, muhalefetin sindirilmesi, padişahın nüfuz ve yetkilerini kullanamayışı, kişi hak ve özgürlüklerinin yine anayasa metninde kalmaya mahkûm edilmesi ve artarda gelen Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı'nın sadece ikinci Meşrutiyet Dönemini değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de sonunu getirmesidir.

Yeni Türk Devleti'nin kurulmasıyla bir geçiş süreci yaşanmış Saltanatın ilgası (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla (29 Ekim 1923) Osmanlı anayasası yürürlükten kalkmıştır. Osmanlı anayasası yeni Türkiye kurulur kurulmaz yürürlükten kalkmamıştır. Öyle ki, 1921 Anayasası'nda bulunmayan hükümlerin, milli egemenlik ilkesiyle ters düşmemesi kaydıyla Kanun-i Esasi hükümleriyle karşılanması TBMM tarafından kabul edilmiştir. (Üçok, 341).

Osmanlı Devleti'ndeki anayasal gelişmeleri değerlendirirken son olarak şunlar söylenebilir: Birinci Meşrutiyet Döneminde yapılan özgürlük mücadelesi Osmanlıda farklı fikir akımlarının doğmasını sağlamıştır. Ancak bunlar meşruti bir yönetim anlayışının dışına çıkamamıştır. İkinci Meşrutiyet'le ilk kez laiklik, kadının eğitimi ve hakları gibi kavramların basın yoluyla Türk toplumuna -yetersiz biçimde de olsa- tanıtılması Türk İnkılabı ve getireceği demokratik düzen için önemli bir tecrübe birikimi kazandırmıştır.

c- 1880 Tarihli Usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkatı

Bu alandaki ilk düzenleme İlamat-ı Hukukîyenin Tenfizine Dair Kanunla başlamıştır. Bu ilk kanun kısmî birtakım düzenlemeler getirmiştir. Kanunun mazbatasında; *mehâkim-i umumiye-i nizamiyenin mevadd-ı hukukîyeyi rü'yet vazifesiyle mükellef bulunan kısmının usûl-ü muhakematına dair Mecelle cemiyetinden 301 maddeyi havi kaleme alınan layiha-i kanuniye Mahkeme-i Temyiz Hukuk Reisi Faziletli Ramiz Efendi ile azasından Saadetli Şefik Efendi*

hazretleri hazır oldukları halde Şura-yı Devlet heyet-i umumiyesinde kıraat ve bu sırada Şura-yı Devlet evail-i teşekkülünde cem ve tertip edilip her nasılsa mevki-i icraya konulmamış ve bu kere Mecelle Cemiyetince esas ittihaz olunmuş olan usûl-ü Muhakemat kanun-ı layihasına indelicap Fransa kavanin İstizade-i malûmat zımnında müracaat olundu” (Düster, I. Tertip, Cilt 4, 257 vd.). denilerek, kanunun kaynakları hakkında bize açık bir malumat vermektedir. Buna göre kanun hazırlanırken, hem Mecelle heyetinin hazırladığı kanun taslağı esas alınmış, hem de 1807 tarihli Fransız usûl kanunundan sistem ve muhteva olarak yararlanılmıştır. Böylelikle karma usûlle hazırlanan bir kanun ortaya çıkmıştır

Kanun, bir mukaddime, dokuz bab ve 297 maddeden oluşmaktadır. Mukaddimede görev ve yetki kuralları ve birinci babda genel esaslar; ikinci babda mahkeme görevlilerinin vazifeleri; üçüncü babda davanın açılması, dilekçeler, tarafların mahkemeye celbi; dördüncü babda davanın görülmesi, karar çeşitleri, esbab-ı hüküm, senetler, beyinat, tahlif, mühür ve imza tastiki, zarar ve ziyan davaları ilk müdahaleler; beşinci babda ilk hükümler, vicahî hüküm, gıyabî hüküm; altıncı babda hükmü itiraz, istinaf, yargılamanın iadesi; yedinci babda temyiz hükümleri; sekizinci babda hâkimin reddi, dokuzuncu babda haciz ve hükümleri yer almaktadır (Bozkurt, 104). Ticaret mahkemelerinde uygulanan usûllerin tamamını kapsamaması, bu kanunun temel özelliğidir. Bu kanun 1911 yılında yapılan eklerle birlikte Cumhuriyet döneminde, yeni bir usûl kanunu hazırlanıncaya kadar yürürlükte kalmıştır (Bozkurt, 105). Bu kanun Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü sosyal yapıya uygun hukukî alt yapı oluşturulması amacıyla yönelik olarak yürürlüğe konulan düzenlemedir. Diğer kanunlaştırma faaliyetlerin genel çerçevesi içinde değerlendirilebilir.

II. OSMANLI ADLİYE TEŞKİLATINDA YENİLEŞME

Tanzimat Döneminde her alanda olduğu gibi adliye teşkilatında da önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu dönemde bir yandan geleneksel adli örgütlenme devam ederken diğer yandan ictibas edilen yeni kanunları yürütmek amacıyla, batıdan faydalanılarak yeni mahkemeler kurulmuş ve bunların çalışma düzenini sağlıklı olarak yerine getirebilmek için yeni kurumlara ihtiyaç duyulmuştur (Bozkurt, 114). Bu çerçevede Adliye teşkilatında önemli düzenlemeler yapılmıştır. Adlî teşkilat, hukukun kurumsal yapısını oluşturmaktadır. Mahkemeler adlî teşkilatın en geniş bölümünü oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde mahkeme teşkilatı, kaynakları birbirinden farklı, gruplara hizmet eden kurumlardan oluşmaktaydı. Osmanlı hukuk sisteminde, Tanzimat'tan önce üç tip mahkeme vardı. Bunlar, Müslüman halk arasında çıkan her türlü anlaşmazlıklara ve Osmanlı uyrukluları ile yabancı devlet uyrukluları arasındaki anlaşmazlıklara bakan *Şer'îye Mahkemeleri*, Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan halkın din ve mezhep yönünden bağlı bulunduğu cemaatlerin adlî işlerine bakan *Cemaat Mahkemeleri*, yabancı uyruklu kişiler arasında çıkan anlaşmazlıklara bakan *Konsolosluk Mahkemeleri*'dir (Demirel, 2010: 3, Bingöl, 2005: 20). Osmanlı devlet adamları, Tanzimat dönemi kanunlaştırma ruhuna ve toplum yapısına uygun bir dönüşümü hedeflemişlerdir. Hukuk alanında ortaya koyulan çalışmalar bunun sonucudur. Kanunlaştırma, bu çalışmaların bir bölümünü oluştururken buna paralel olarak adli kurumlar da yeniden düzenlenmiştir.

1. Ticaret Mahkemeleri

Adliye teşkilatında yapılan İlk yenilik 1840 tarihli Ceza Kanunu'nu uygulamak amacıyla oluşturulan *Meclis-i Tahkikat* isimli kuruldur. Böylece tek hâkim sisteminden vazgeçilmiş ve yargılamaya başka üyelerde katılmaya başlamıştır. Kısa sürede tüm ülkeye yayılan bu mahkemenin başkanı vali, üyeleri ise kadı ile eyalet meclislerini oluşturan kişiler arasından veya dışarıdan, vali tarafından seçilen kişilerdi (Çadırcı, 2013: 203-273). Bu mahkemenin verdiği hükümler hemen yerine getirilir, ölüm cezaları ise önce Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve sonra Padişah'a sunulmak üzere İstanbul'a yollanırdı (Karal, 150). Meclis-i Tahkikatlar modern mahkemeye doğru gidişin ilk adımı olarak görülebilir (Bozkurt, 116) Adliye teşkilatında reform çalışması, öncelikle ticarî alanda başlamıştır. Bunun nedeni uluslararası ticarî ilişkilerde meydana gelen değişim ve Avrupa merkezli ticarî ilişkilerin artmasıdır. Bu noktada yeni hukukî değişikliklere gerek duyulmuştur.

1801 yılında gümrük emininin başkanlığında oluşturulan komisyonlar, ecnebi ve yerli tacirler arasındaki ticari davalara bakmışlardır. Bu komisyonlar, 1840'da Ticaret Meclisi'ne dönüştürülüp resmîleştirilerek Ticaret Nezareti'ne bağlanmışlardır (Berkes, 222). Daha sonra bu meclis ile ilgili bazı düzenlemeler yapılarak, teşkilat yapısında önemli değişikliklere gidilmiştir. 1847 yılında mahkemeyi oluşturan komisyon, yabancı devlet temsilcilerinin seçtiği üye sayısı ile yerli üye sayısının eşitlenmesini kararlaştırmıştır. Böylece ticaret mahkemesi karma mahkeme haline getirilmiştir. Bu meclisler, ticaretin gelişmiş olduğu yerlerde yaygınlaştırılmıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda alınan kararlar muvacehesinde, 1860 yılında Fransız Ticaret Kanunu'nun dördüncü kısmı Ticaret Kanunnâme-i Hümayûnu'na zeyil olarak iktibas edilmiştir (Ekinci, 2002: 775). Bu zeyil ile Ticaret Meclisleri mahkeme haline dönüştürülmüş, isimleri de Ticaret Mahkemesine dönüştürülerek, teşkilatları da yeniden düzenlenmiştir. Böylece Fransız örneğine uygun olarak, daha geniş yetkili, tüm ticari davaları kapsayan muntazam ticaret mahkemeleri oluşturulmuştur. Aynı düzenleme ile İstanbul'da bulunan ticaret mahkemesi iki ayrı daireye ayrılmıştır (Bozkurt, 157). 1861 yılında yürürlüğe giren Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesiyle, ticaret mahkemelerindeki yargı usûlü yeniden düzenlenmiştir (Ekinci, 775). 1863 Deniz Ticaret Kanunu'nun çıkmasıyla, İstanbul'daki Ticaret Mahkemelerine, deniz ticaret davalarına bakmak üzere üçüncü bir daire daha eklenmiştir.

1864 Vilayet Nizamnâmesi ile her vilayette birer Meclis-i Ticaret Mahkemesi açılmıştır. 1871 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye iç nizamnâmesiyle ticaret meclislerinin yabancılarla Osmanlılar arasındaki hukuk davalarına bakmaları yasaklanmıştır. 1875 yılında yayınlanan Adalet Fermanı çerçevesinde, Ticaret Nezareti bünyesinde bulunan Ticaret ve Divan-ı İstinaf mahkemeleri Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. İstanbul Ticaret Mahkemesi de, taşradan gelen ticaret davalarının istinaf mercii haline getirilmiştir (Ekinci, 775).

1879 yılında ise, Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu ile ticaret mahkemelerinin bulunmadığı kazalarda, kaza mahkemelerinin ticaret davalarına bakmaları, bunun için de kazanın muteber tüccarından seçilecek muvakkat üyelerinin mahkemede bulunmaları kararlaştırılmıştır. Ticaret hayatını düzenleyen hukukî yapılanmalar, batı kaynaklı ticaret hukukundan etkilenmiştir. Böylece laik nitelikte kanunların ortaya çıkmasının önü açılmış, Osmanlı Hukukunun kaynağı olan şer'î kurallardan yavaş yavaş bir kopuş meydana gelmiştir. Neticede batı hukukunun etkisi giderek diğer alanlara da sirayet etmiştir.

2. Nizamiye Mahkemeleri

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat Fermanı gereğince, yasama ve danışma yetkisine sahip yüksek bir mahkeme olma özelliği taşıyordu. Bu meclisin yasama yetkisi 1854 yılında *Meclis-i Âli-i Tanzimat*'a devredilmiş, tamamen adlî ve idarî yüksek bir mahkeme olarak varlığını sürdürmüştür. *Nizamiye Mahkemesi* niteliğinde, vilayet ve livalarda birer *Meclis-i Temyiz*, kazalarda da *Meclis-i Divan* teşkil edilmiş, bütün vilayetlerde ayrıca bir *Meclis-i Cinâyât* kurulmuştur. Bu mahkemeler, Muhassıl Meclisi, Memleket Meclisi, Eyalet Meclisi Meclis-i Kebir, Meclis-i Cinâyât ve Meclis-i Tahkikât yapılanmasının unsurunu oluşturmuştur (Bingöl, 533-540).

Nizamiye mahkemelerinin çekirdeğini oluşturan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* 1868 yılında Cevdet Paşa'nın çabalarıyla kurulmuştur. Bu mahkemenin ilk reisliğine de Cevdet Paşa getirilmiştir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, yapısı itibarıyla ceza ve hukuk olmak üzere iki daireden oluşmuş, üye sayısı 5 ila 10 arasında sınırlandırılmıştır. Yetki alanı şer'î mahkemelerin şer'î haklar ve gayrimüslimlere ait özel meclislerce görülen ticaret davaları dışında, her çeşit ceza ve hukuk davalarına resen ve istinaf yoluyla bakmak şeklinde belirlenmiştir. 1870 tarihli nizamnâme ile bu yüksek mahkemenin çatısı, Nizamiye Mahkemeleri adıyla genişletilmiş, dört alt mahkeme türüne ayrılmıştır. Bunlar: 1. Kazalarda bulunan *Deavi Meclisleri*, 2. Livalarda bulunan *Temyiz-i Hukuk Meclisleri*, 3. Vilayetlerde bulunan *Temyiz Divanları*, 4. Dersaadette bulunan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye*'dir. Görev türü olarak, birinciler bidayet mahkemeleri, ikinci ve üçüncüler hem bidayet hem de istinaf mahkemesi olarak davalara bakabileceklerdi. Dördüncü divan ise *mahkeme-i temyiz* ve *mahkeme-i nizamiye* şeklinde iki mahkemeden oluşturulmuştur. Yine 1868 tarihinde kurulan *icra cemiyeti* ve 1870 tarihinde kurulan *havale cemiyetleri* ile yeni mahkemelerin teşkilatı tamamlanmıştır. Bu arada Nizamiye Mahkemeleriyle ilgili olarak sürekli yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1871 tarihli iki nizamnâme ile Nizamiye Mahkemeleri, bidayet ve istinaf olmak üzere iki dereceli hale getirilmiştir (Bingöl, 533-540).

Merkezdeki mahkemeler de üç kısma ayrılarak bidayet ve istinaf ve bu da *hukuk-ı adliye istinaf* ve *bab-ı zabtiye* olarak iki alt mahkemeye ayrılmıştır. 1879 tarihli önemli bir düzenleme olan Mehâkim-i Nizamiye'nin Teşkilat-ı Kanun-ı Muvakkati ile Nizamiye Mahkemeleri, hukuk ve ceza

mahkemeleri olmak üzere ikiye ayrılmış, *müdde-i Umumilik (Savcılık)* kurumu oluşturulmuştur 1875 yılında İstanbul için düzenlenmiş olan avukatlık kurumu da bütün ülkeye şamil hale getirilmiştir. 1878’de de *kâtib-i adlık (noterlik)* kurumu faaliyete başlamıştır (Demirel, 243-258). Bu kanuna göre, nizamiye mahkemeleri iki kademelidir. Bidayet mahkemeleri; bunlar da ceza, hukuk ve ticaret olarak üçe ayrılmıştır. Köylerde bulunan ihtiyar meclisleri ve nahiyelerde bulunan nahiyeye meclisleri de sulh dairesi hüviyetinde görevlerine devam edecektir. İstinaf mahkemeleri de vilayetlerde bulunacaktır. Merkezde ise ceza ve hukuk daireleri bulunan temyiz mahkemesi görev yapacaktır. (Özkorkut, 154).

1879 tarihine kadar Nizamiye Mahkemeleri ile Şer’iye Mahkemeleri arasında mevzuat açısından pek bir fark yoktu. Zira Mecelle’nin usûle ilişkin son üç kitabındaki esaslar uygulanmaktaydı. Ancak bu yılda peş peşe yürürlüğe giren iki usûl kanunu ile bu mevzuat yakınlığını ortadan kaldırarak Nizamiye ve Şer’iye’de farklı mevzuat oluşturulmuştur. Bu usûl kanunlarının ilki Usûl-i Muhakeme-i Hukukîye Kanun-ı Muvakkati, ikincisi ise, Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye Kanun-ı Muvakkatidir. Osmanlı Devleti’nin modernleşme dönemi kurumlarından olan Nizamiye Mahkemeleri, kanunlaştırma hareketlerinin önemli bir aşamasıdır. Şer’iye Mahkemelerinin hemen yanı başında kurulmuş olan bu mahkemeler, Osmanlı hukukunun laikleşmeye başladığının önemli göstergelerindedir. (Demirel, 144-220). Tanzimat’la birlikte ortaya çıkan Nizamiye Mahkemeleri hukukî alanda yapılan düzenlemelerle giderek kurumsallaşmıştır (Çadircı, 2002: 191-192).

3. Şura-yı Devlet

İdarî hukukun en önemli kurumu olan *Şura-yı Devlet*, Tanzimat sonrası idarî yargının en önemli unsuruydu. Tanzimat’tan önce bu görevi kısmen Divan-ı Hümâyûn, eyaletlerde paşa divanları ve sancaklarda mirliva divanları yerine getiriyordu. Tanzimat’tan sonra kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye bu kurumların görevini yerine getirmeye başlamıştır (Mutaf, 2002: 599). 1854 yılında, bu meclis bünyesinde, Meclis-i Âli-i Tanzimat¹³ adında bir meclis kurulmuş (Berkes, 219). Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin varlığı devam etmiştir (Seyyitdanlıoğlu, 2002: 568). Meclis-i Âli-i Tanzimattan sonra 1855 yılında; devletin en yüksek makamı olarak sadrazam başkanlığında toplanan, heyet-i vükelayı teşkil eden şahıslar ile Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ ve bâbîâli’nin yüksek ricalinden teşekkül eden ve Tanzimat Meclisinin müzakere ve tanzim edeceği nizamnâme layihalarını yeniden tetkik ederek tasdik etmek üzere Meclis-i Ali-i Umûmî teşkil olunmuştur (Ceylan, 2002: 592-593). Bu iki meclisin, 1861’de birleştirilerek Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adıyla

¹³ Meclis-i Tanzimat, “Devlet Umumunun ıslahını ve memleket mamuriyetinin tekessürünü mucip olan her türlü usûl ve nizamı yeniden müzakere ve mütalaa etmek, Nezaret ve Daireler tarafından tanzim edilerek layihaları tetkik ve tasdik etmek, Meclis-i Tanzimat’ın tetkik ve kabul ettiği her türlü layiha, Meclis-i Vükelâ’ya tevdi olunacak ve onun tasdikinden sonra, Padişah’ın tasvibine arz olunacaktır. Padişah’ın iradesine iktiran etmeyen hiçbir layiha mevkii icraya konamayacaktır. İsdar edilen bir nizam ve kanun ancak yine meclisin muvafakati ile yürürlükten kaldırılacaktır, Memuriyet vazifesini suistimalden dolayı vükeladan muhakemeleri, Meclis-i Tanzimat’ta olacaktır” gibi yetki ve görevlerle donatılmıştır.

faaliyetlerine devam edeceği bir Hatt-ı Hümâyûn ile karar altına alınmıştır. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin görev ve yetkilerini düzenlendiği bir nizamnâme ile de bu meclis, biri mülkî idare, biri kanun ve nizamlar, biri de yargılama dairesi olmak üzere üçe ayrılmıştır (Mutaf, 600). Ancak böyle bir teşkilat yapısıyla çalışmasının bazı mahzurları görünerek 1868 tarihinde, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tekrar ikiye bölünerek, bünyesinden *Şura-yı Devlet* ve *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* adlarında iki meclis çıkarılmıştır. Şura-yı Devlet, kanun ve nizamnâme layihalarını incelemek, idarî konuları tetkik ederek görüşlerini ilgili makamlara arz etmek, devletle şahıslar arasındaki davalara bakmak, Uyuşmazlık Mahkemesi görevini ifa etmek, kanun ve nizamlar hakkında danışma organı olmak, memurları yargılamak, ilgili makamların talebi üzerine hukukî mütalaalar vermek, bütçeleri denetlemek gibi görevlerle faaliyet alanı oluşturularak on altı iş bölümlü beş daireye ayrılmıştır (Akyıldız, 2010: 236-239). Bunlar, Mülkiye-Zabıta-Harbiye-Dairesi, Maliye ve Evkaf Dairesi, Adliye Dairesi, Nafia-Ticaret-Ziraat Dairesi ve Maarif Dairesi'dir. (Mutaf, 600). Meclisin yapısında 1869 yılında birtakım değişikliklere gidilmiş, 1871 yılında da Şura-yı Devlet, Tanzimat, Muhakemât ve Dâhiliye adıyla üç daireye indirgenmiştir. 1876 Kanun-i Esasi ile Şura-yı Devlet'in görevlerinde birtakım değişiklikler oldu. 1891 yılında yayınlanan bir nizamnâme ile Şura-yı Devlet'in bünyesinde, taşrada meydana gelen her şeyin, istatistik halinde buraya bildirilmesi üzerine, bunları inceleyip mütalaasını Sadarete bildirmekle görevli Bâbîâli İstatistik Encümeni kurulmuştur. (Mutaf, 600).

Osmanlı idarî yargı organı olarak ortaya çıkan Şura-yı Devlet, kısa sürede meydana gelen önemli değişiklikler sonucunda kurumsal bir yargı organı haline gelmiştir. Bünyesinden çıkardığı hukukî kurumlarla da etkili bir danışma meclisi niteliğine bürünmüştür. Şura-yı Devlet Osmanlı'da kanunlaştırma hareketleri içerisinde önemli bir yere sahip olmuş, Cumhuriyet döneminde kurulan ve bugün de varlığını sürdüren Danıştay'ın temeli sayılmıştır.

SONUÇ

Kanunlaştırma kavramı hukuk tarihinin önemli bir konusudur. Kanunlaştırma, dağınık haldeki hukuk kurallarını sistemli bir şekilde bir bütün haline getirme çabasıdır. Türk hukuk tarihinde modern anlamda kanunlaştırma çalışmaları Tanzimat Döneminde başlamıştır. Bu dönemdeki kanunlaştırma çalışmaları *yerli/milli/tehdin*, *iktibas/kodifikasyon* ve *karma* metotlarla yapılmıştır. Osmanlı'da kanunlaştırma çalışmaları, gelişen ve değişen siyasi, iktisadi ve sosyal ihtiyaçlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Tanzimat sonrası Osmanlı hukukunun en önemli özelliği düalist bir yapıda olmasıdır. Yani bir yandan şer'i-örfî hukuk geleneği devam ederken diğer yandan batı kaynaklı kanunlar hukuk hayatında önemli ölçüde yer almışlardır. Bu düalist yapı zaman zaman sıkıntılara yol açmıştır. Kanunlaştırma sürecinde şer'i mahkemelerin görev ve yetkileri azalırken, nizamiye mahkemelerinin ise artmıştır.

Bu dönemde anayasa hukuku alanında en önemli kanunlaştırma, ilk Osmanlı anayasası Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasıdır. Kanun-i Esasi hazırlanırken, birçok ülkenin anayasasından yararlanılmış, ayrıca yerli kaynaklardan da istifade edilmiştir. 1908'de anayasada önemli değişiklikler yapılarak, demokratikleşme açısından mühim adımlar atılmıştır. Ancak iç ve dış siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler anayasanın arzu edilen şekilde uygulanmasını engellemiştir.

1840 ve 1851'de düzenlenen Ceza Kanunları milli/yerli bir nitelik taşıırken, 1858 Ceza Kanunu Fransız Ceza Kanunu'ndan yararlanılarak hazırlanan karma nitelikte bir kanundur. Ticaret Kanunları ise daha esnek bir çerçevede düzenlenmiştir. Bu düzenlemelerde daha çok batı ticaret kanunları örnek alınmıştır.

Medeni kanun olarak hazırlanan Mecelle tartışmalara neden olmuştur. Bir tarafta Fransız medeni kanunu *Cod Civil*'in iktibas edilmesini savunanlarla diğer tarafta şer'i hukuka dayalı yerli bir kanun yapılmasını savunanlar arasında yapılan tartışmalar neticesinde ikinci grup üstün gelmiş, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adıyla şer'i hukuka uygun bir kanun hazırlanmasına kara verilmiştir. 1876'da kanunlaşan Mecellede aile, miras gibi medeni hukukun önemli bazı konularının yer almaması, mühim bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Mecelleden sonra bu alanda 1917 tarihinde *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* hazırlanmıştır. Kanunda Hanefi mezhebinin yanı sıra ilk kez diğer mezheplere de yer verilmiştir. Kanun Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşlarına hitap etmeyi amaçlamıştır.

Tanzimat ve sonrasında yapılan kanunlaştırmalar, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ruhuna uygun olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat Döneminden Cumhuriyet Dönemine kadar yaklaşık seksen yıllık süre içinde gerçekleştirilen kanunların büyük bir kısmı, Osmanlı hukukunun geleneksel çizgisini büyük ölçüde korumuştur. Şer'i ve örfi hukukun etkisi altında bulunan hukuki alanlar önemli ölçüde bu kaynaklar esas alınarak düzenlenmiştir. Medeni hukuk, aile hukuku, toprak hukukundaki düzenlemeler tamamen bu niteliktedir. Ceza hukukundaki ilk düzenlemelerle, usul hukukunun bir kısmı da bu çerçevededir. Ceza hukuku alanındaki son kanunla (1858), anayasa ve usul kanunlarının bir kısmı ise karma nitelikte olup önemli ölçüde şer'i ve örfi hukuka bağlı kalınarak yapılmıştır. Ayrıca bu kanunların genel olarak İslam hukukuna açık bir aykırılık taşımadığı da söylenebilir. Batıdan iktibas edilen kanunlar ise ticaret hukukuyla usul hukukunun bir kısmını oluşturmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketlerinin, İslam hukuku açısından başarılı bir seyir izlediği söylenebilir. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen bu dönemde yapılan kanunlar, değişen iç ve dış dinamiklere cevap verememiş, Cumhuriyetle birlikte çağdaş hukuk normlarına dayalı laik hukuk düzenine geçiş sağlanmıştır.

KAYNAKÇA**Resmi Yayınlar**

- DÜSTUR, I. Tertip, Cilt I, “Ceza Kanunname-i Humayunu”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289.
- DÜSTUR, I. Tertip, Cilt I, “Arazi Kanunnamesi”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289.
- DÜSTUR, I. Tertip, Cilt I, “Ticaret-i Berriye Kanunnamesi”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289.
- DÜSTUR, I. Tertip, Cilt I, “Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289.
- DÜSTUR, I. Tertip, Cilt IV, “Usulü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu”, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1299.
- DÜSTUR, II. Tertip, Cilt IX, “Hukuku Aile Kararnamesi’nin İlk Kitabı”, Evkaf Matbaası, İstanbul, İstanbul 1928.

Araştırma ve İncelemeler

- AKGÜNDÜZ, A. (1986). *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:6.
- AKŞİN, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. (3. Baskı. Ankara: Baskı İmge Kitabevi, Ankara.
- DEMİREL, F. (2010). *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- BERKES, N. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (Yayına Hazırlayan; Ahmet Kuyaş). İstanbul: 4. Baskı. Yapı Kredi Yayınları.
- BOZKURT, G. (2010). *Batı Hukuku’nun Türkiye’de Benimsenmesi* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇADIRCI, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EBU’LULA MARDİN. (1996). *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KARAL, EZ. (1970). *Osmanlı Tarihi*. C V. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAL, EZ. (1976). *Osmanlı Tarihi*. Cilt VI. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAYNAR, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KİLİ, S. Şeref Gözübüyük. (1985). *Türk Anayasa Metinleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MARDİN, Ş. (1998). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin doğuşu*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OĞUZ, A. (2010). *Birinci Meşrutiyet, Kanunu Esasi ve Meclis-i Mebusan*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- CEVDET PAŞA. (1991). *Tezâkir*, 1-12, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SEYYİTDANLIOĞLU, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜÇOK, C. A. Mumcu, G. Bozkurt. (2014). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Makaleler

- ABADAN, Y. (1999). “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 54-57.
- AKÇA, G. H. Hülür. (2006). “Osmanlı Hukukunu Temelleri ve Tanzimat Döneminde Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19: 295-321.
- AKGÜNDÜZ, A. (1987). “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men’-i İrtikap Kanunnâmesi, *Belleten* Cilt 51 Sayı 199: 156-157.
- AKYILDIZ, A. (2003). “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-Adliye”. *İslam Ansiklopedisi* C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 250-251.
- AKYILDIZ, A. (2010). “Şura-yı Devlet”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 236-239.
- AYDIN, MA. (1999). “İslâm-Osmanlı Aile Hukukunun Kanunlaştırılması ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi”. *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI. (Editör: Güler Eren). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 493-503.
- AYDIN, MA. (2003). “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”, *İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 231-235.
- AYDIN, M. A. (2003). “Mahkeme”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 341-344.
- AYTEKİN, E. A. (2005). “Hukuk, Tarih ve Tarih Yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesine Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3 Sayı 5: 723-744.
- BARKAN, Ö. L. (1999). “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, *Tanzimat I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 321-421.
- BELGESAY, M. R. (1999). “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 211-220.
- BİNGÖL, S. (2005). “Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-yi Mahakim’deki Üst Mahkeme Kararları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX Sayı I: 19-30.
- BİNGÖL, S. (2000). “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 533-545.
- CEYLAN, A. (2002). “Parlamentoya Uzanan Süreçte Türk Hukukunda “Danışma”. *Türkler*. Cilt XIII. (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 592-593.
- ÇADIRCI, M. (2002). “Tanzimat”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VI. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 191-192.
- EKİNCİ, E. B. (2002). “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, *Türkler*. (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. XIII. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 771-779.
- ERDEM, S. (2005). “Türkçede Mecelle Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3. Sayı 5: 673-722.
- GAYRETLİ, M. (2008). “Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları”. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- VELİDEDEOĞLU, H. V. “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 139-209.
- KAŞIKÇI, O. (1999). “Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, (Editör: Güler Eren). C. VI. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 519-532.

- MUTAF, A. (2002). “Şura-yı Devlet”, *Türkler*. C. XIII. (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 599-609.
- ÖZKAYA, Y. A. Akyıldız. (2006). “Muhassıl”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 18-20.
- ÖZKORKUT, N. Ü. (2003). “Savcılık, Avukatlık ve Noterlik kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52. Sayı 4: 147-154.
- ÖZTÜRK, O. (1999). “Osmanlılarda Tanzimat sonrası Yapılan hukukî çalışmalar ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye”. *Osmanlı Ansiklopedisi*, (Editör: Güler Eren), Cilt VI. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 504-518.
- REYHAN, C. (2006). “Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”. *Belgeler*. C. XXVII. 31: 33-90.
- SEYYİTTANLIOĞLU, M. (2002). “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”. *Türkler*. C. XIII. (Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 561-576.
- ŞENTOP, M. (2005). “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri”, *TALİD*. Cilt 3. Sayı 5: 647-672.
- TANER, T. (1999). “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 221-232.
- YAVUZ, H. (1988). “Adliye Nezareti”. *İslam Ansiklopedisi*. C. I. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 389-390.